

THE CIVILIZATION MISSION OF THE HUMAN MIND

Volodymyr Muliar¹

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА МІСІЯ ЛЮДСЬКОГО РОЗУМУ

Володимир Муляр

Рецензія на книгу: Андрущенко Віктор Просвітницька одіссея розуму / Віктор Андрущенко. — Київ : Знання України, 2025, 523 с.

«Якщо Бог хоче покарати людину, він відбирає у неї розум. Людина ж без розуму перетворюється у тварину. За його відсутності вона піде на будь-який злочин, навіть проти людини і людяності. Така «людина» втрачає свої людські якості й стає «звіром», якому немає місця серед людей цивілізованого світу». Я цитую слова, які наводить Віктор Андрущенко на 14 сторінці своєї нової книги «Просвітницька одіссея розуму», яка нещодавно вийшла друком у видавництві «Знання України». Із задоволенням її прочитав і можу стверджувати, що перед нами, безсумнівно, чергова знакова праця відомого вченого.

Як і будь-яка цікава книга, «Просвітницька одіссея розуму» знакова в багатьох аспектах. Перший з них і ключовий, безперечно, стосується феномену, який заявлений в назві книги. Йдеться про розум. Абсолютно справедливо констатуючи той факт, що «від часу становлення людини як *Homo sapiens* і до наших днів розум подолав десятки, сотні, а може, й тисячі злетів і падінь, які не переживала, мабуть, жодна інша якість, притаманна людині» (с. 18), автор так само справедливо і без найменшої долі сумніву стверджує, що «можливість бути розумною істотою закладена в людині генетично, від народження» (с. 20). Цю думку він яскраво ілюструє на прикладі вчень видатних інтелектуалів минулого. Почавши з Гомера як автора безсмертних поем «Іліада» і «Одіссея», автор послідовно згадує сім давньогрецьких мудреців, Мілетську школу філософії, піфагорійців, мислителів елейської школи, софістів і багатьох інших. Особливий увазі читача пропонується видатна постать Платона, який фактично перший в історії західноєвропейської інтелектуалістики надав розуму якості «деміурга», що є не тільки інструментом пізнання природи і свого місця в ній, але й виступає засобом, який формує контури майбутнього розвитку світу. Далі послідовно з різними оцінка згадуються такі іме-

¹ Polissia National University, Zhytomyr, Ukraine. <https://orcid.org/0000-0002-1585-7328>

на, як Р. Декарт, Е. Роттердамський, Н. Кондорсе, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, К. Маркс, Ф. Енгельс, Ф. Ніцше і багато інших. Навіть в тому короткому екскурсі про еволюцію ідеї розуму помітно, наскільки автор сповнений високим оптимізмом і абсолютною впевненістю в цивілізаційній місії людського розуму. І це створює особливе тло цієї книги, яка пронизана глибокою переконаністю в тому, що саме розум є тим універсальним і незамінним засобом вдосконалення не тільки людського світу, але і світу взагалі. Дозволю собі стверджувати, що книга Віктора Андрущенка — це не просто чергова знакова праця відомого вченого. Його «Просвітницька одісея розуму» — це своєрідний гімн розуму, абсолютне переконання автора у розумі як винятковій, а фактично сутнісній властивості людини як істоти, що, за блискучим висловом Еразма Роттердамського, якого цитує автор, «робить людину людиною» (с. 19), і втративши яку, за не менш блискучим висловом Марі Жана Антуана Ніколя де Кондорсе, про якого пише Віктор Андрущенко, людина стає демонічною силою історії (с. 19). Перефразовуючи Еразма Роттердамського, можна сказати, що книга Віктора Андрущенка наскрізь проникнута похвалою розуму!

Другою знаковою особливістю книги Віктора Андрущенка є вчасність її оприлюднення. Можливо, вона не мала б такої цінності років 30-40 тому або за такий самий час в майбутньому. Саме сьогодні «Просвітницька одісея розуму», як на мене, отримує свою особливу актуальність. І це легко пояснюється тими процесами, що відбуваються в сучасному світі, який перебуває в глибокій турбулентності. Звичайно, людська історія знала не один приклад перехідних процесів та епох, своєрідних, за влучним висловом К. Поппера, напружень цивілізації, коли людям здавалося, що світ зійшов з розуму і скоро наступить його кінець. Так було в часи життя і творчості славнозвісного Платона, коли ламалися вікові устої грецьких полісів, які сам давньогрецький геній дуже важко переживав і яким чинив опір, як міг. Так було і на зламі західноєвропейських часів Середньовіччя та Відродження, що прекрасно описав Й. Хейзінга. Дозволю процитувати його слова з праці «Осінь середньовіччя: Дослідження форм життєвого укладу і форм мислення в XIV та XV століттях у Франції і Нідерландах». Він писав: «Жодна епоха (мабуть в європейській історії — В. М.) не нав'яже людині думку про смерть з такою наполегливістю, як XV століття. Життя проходить на тлі безперервного заклику: *memento mori*. Ренесанс прийде лиш тоді, коли зміниться тон життя, коли приплив згубного заперечення життя втратить всю свою силу і ... повіє освіжаючий вітер...» (с. 149, 368). Очевидно, щось подібне було і на зламі XIX і XX століть, яке викликало низку видатних творів на зразок «Присмерку Європи» О. Шпенглера тощо.

В принципі, така сама епоха наступає і в наш час. З тією лише різницею, що сучасний світ увійшов в свою інформаційну епоху, що якісно вирізняє особливості його перехідних процесів від усіх попередніх в людській історії. Турбулентність нинішнього світу характеризується відкритим, здійснюваним без зайвих сентиментів, руйнуванням базових основ міжнародного порядку, створеного після Другої світової війни. Одним з суттєвих контекстів цього дуже небезпечного для доль багатьох народів, а можливо і для всього світу, процесу є той, що в останні десятиріччя світ

поступово сповзає в авторитаризм. Наростає і посилюється новітня хвиля диктатур. Це особливо видно по зовнішній політиці росії, яка за президента путіна набрала яскраво вираженого агресивного характеру. Його виступ на Мюнхенській безпековій конференції 2007 року, війна в Грузії, незаконна анексія Криму і, нарешті, широкомасштабна війна, яку російська агресивна держава розв'язала проти незалежної України — це послідовні кроки одного процесу перетворення сучасної росії в державу, яка відкинула міжнародне право, знехтувала базовими документами з міжнародної безпеки. А, значить, знехтувала і розумом. Особливу тривогу викликають дії нової американської адміністрації з її заявами щодо Гренландії, Панам, Сектора Гази та інших частин світу. Поки що недостатньо доказів, але дії американської влади лише посилюють побоювання про те, що сильні світу цього все менше і менше послуговуються розумом у своїх діях.

Особливості трансформаційних процесів сучасного світу, показані мною вище, є лише невеликою частиною суттєвих змін, які повною мірою охарактеризовані автором книги. Віктор Андрущенко, як і належить відомому вченому, мислить глобально. Зокрема, він пише: «Світ охопило безумство, і здається, що він падає в безодню... . Матеріальна і духовна культура, цивілізація загалом увійшли в зону соціальної турбулентності, потерпають від невизначеності, безперспективності. Людство розгубилось перед реальністю, втратило орієнтири, довіру до вічних загальнолюдських цінностей, міжнародних інститутів, до людей, а відтак — і до себе, до своєї здатності змінити світ (або щось у власному житті) на краще» (с. 37). Проте, як справедливо вважає автор книги, підстав для розпачу у людства немає. Варто лишень напружити мізки, ще раз уважно переглянути власну історію і усвідомити, що такі періоди в історії людства обов'язкові, бо, з одного боку, руйнують застарілі принципи життєдіяльності людини, а з іншого - змушують і залучають людей до переосмислення фундаментальних підвалин власного життя, сенсу історії, обрисів майбутнього. Єдине, що потрібно розуміти — це те, що витoki сучасної духовної кризи, на переконання Віктора Андрущенко, знаходяться у позаминулому столітті, де першим і головним серед низки її чинників стало «всеперемагаюче вчення марксизму», що безпідставно поширилось світом як нібито остання надія на загальне щастя, як нитка Аріадни, тримаючись за яку, людство зможе вийти з утаємниченого лабіринту всіх суспільних негараздів (с. 39). В книзі справедливо, на мою думку, піддаються критиці більшість теоретичних положень марксизму, які виявилися хибними. Серед них про: співвідношення мислення і буття; необхідність ліквідації приватної власності; визначальну роль матеріального виробництва над духовним, базису щодо надбудови; вчення про імперіалізм як останню, загниваючу стадію суспільного розвитку; історичну місію пролетаріату як могильника капіталізму; соціалістичну революцію як рушійну силу прогресу; диктатуру пролетаріату як єдино можливу форму державності після перемоги соціалістичної революції; про статус націй («пролетаріат не має вітчизни»); відмирання соціалістичної держави, її переростання в комуністичне самоуправління; комунізм як єдино цивілізаційне майбутнє людства (с. 69).

Варто зазначити, що критичне ставлення автора книги до вчення марксизму визріло, очевидно, не сьогодні. Відомо, що ще на світанку україн-

ської незалежності Віктор Андрущенко одним з перших у вітчизняній філософії поламав застарілий на той час поділ цієї науки на діалектичний та історичний матеріалізм, запропонувавши напрям соціальної філософії, який відповідав світовим стандартам. А за кілька років видав дві знакові в цьому контексті книги: спочатку у співавторстві з Миколою Михальченком вийшов курс лекцій «Сучасна соціальна філософія» у двох виданнях, а потім одноосібний підручник для студентів «Історія соціальної філософії». Публікації з критичним переосмисленням марксизму ми можемо спостерігати і надалі, на протязі всієї творчої діяльності автора книги. Думається, що книга «Просвітницька одісея розуму» свідчить про остаточний розвив її автора з марксизмом. І це є ще однією знаковою особливістю цієї праці Віктора Андрущенка.

Неможливо оминати увагою ще одну знакову особливість «Просвітницької одісеї розуму». Йдеться про подолання наслідків «радянщини» сучасним українським соціумом. На мою думку, «радянщина» і «всеперемагаюче вчення марксизму» є в даному контексті органічно поєднаними явищами. Тому автор і розглядає ці проблеми послідовно одна за одною. Марксизм став теоретичною, а фактично ідеологічною опорою політичного режиму в колишній «імперії зла», а радянщина — її результуючою практикою. Ось чому, як справедливо зазначає Віктор Андрущенко, «радянщина» пронизувала собою всі сфери суспільного та індивідуального життя людей, починаючи від виробництва та матеріального життя в цілому і закінчуючи так званим «єдиним радянським народом», що був зітканий «силою партії» з різних етносів, народностей, націй та їх ментально різноспрямованих культур (с. 89). А сутнісними особливостями «радянського способу життя» стали подвійна мораль, відірваність влади і народу, втрата меж добра і зла, правди і брехні, зведення до нуля цінності людської індивідуальності та особистості тощо.

В контексті розвінчання автором «всеперемагаючого вчення марксизму» і подолання «радянщини» дозволю собі висловити власні думки. По-перше, щодо часу виникнення марксизму, особливо його політичної частини як найбільш категоричної у порівнянні з іншими складовими цього вчення. Цей час, як відомо, співпадає з низкою революційних подій в Європі 1848—1849 років. Зокрема, у Франції в 1845—1846 роках був неврожай, внаслідок чого наступного року розгорілась економічна криза. Замість того, щоб провести певні реформи і підтримати величезні маси голодних людей, розлючений уряд заборонив так звані обіди для людей. Така недальновидна політика французького правлячого класу збурила зубожілих людей, що і стало конкретним приводом до виступу їх проти уряду, який в лютому 1848 року переріс в революцію. В Німеччині в 1848 році виступи народних мас послідовно охопили Баден, Баварію, Кельн, Берлін. Повсталі вимагали політичних прав і свобод. В травні 1849 року повстання захопило Дрезден, далі поширилось на Рейнську область, яке було жорсткою придушене королівською армією. В Італії революція почалася на Сицилії, де безземельне селянство та робітники сірчаних копалень нещадно експлуатувалися і проживали в жахливих умовах. За подібним сюжетом розгорталися революційні події і в Астрійській імперії. Таким чином, можна констатувати, що виступи повстанців проти урядів вказаних країн були

зумовлені важким становищем великих мас людей і небажанням правлячих класів його покращити. Саме ця, на мою думку, недолуга, а фактично антинародна позиція правлячих верств вказаних країн стала не тільки причиною революційних подій, але й додатковою причиною надзвичайно категоричного змісту «Маніфесту комуністичної партії» поряд з тими причинами, на які справедливо вказує Віктор Андрущенко, характеризуючи хибність і шкідливість марксистського вчення. Звичайно, це ніяким чином не виправдовує хибність вчення основоположників європейського комунізму, але, можливо, допомагає додатково пояснити крайню категоричність «всеперемагаючого вчення марксизму».

По-друге, стосовно живучості «всеперемагаючого вчення марксизму», про яке роздумує автор книги. Як на мене, то корені цієї живучості також великою мірою лежать в змісті революційних подій середини XIX століття. Природне прагнення рівності великими масами обездолених людей, особливо в плані матеріальної рівності, були інтерпретовані засновниками марксизму як очевидцями і навіть учасниками тих процесів у якості прагнення фундаментальної основи соціальної справедливості. Така підміна понять логічно впливала з матеріалістичної філософії К. Маркса і Ф. Енгельса, а саме, їх базового принципу первинності матерії і вторинності духу. Думається, що і сучасні «модерні марксистки» виходять саме з цих, по суті, хибних постулатів, свідомо чи несвідомо експлуатуючи природні прагнення людей до соціальної справедливості.

По-третє, щодо «радянщини». Очищення від неї, якому автор книги абсолютно справедливо приділив дуже багато уваги, є винятково актуальним питанням для українців. Воно, на моє переконання, майже не є або не є зовсім актуальним для росіян в силу простої причини: ця маса людей генетично є «радянськими», якщо виходити з тієї характеристики «радянщини», яке дає Віктор Андрущенко в своїй книзі, а її я вважаю досить точною (с. 88, 92, 93, 105, 111, 120 тощо). Адже російський народ фактично вирощений в страшній суміші з ординської жорстокості, хамства і безкультур'я, багатовікової озлобленості та імперської агресивності, тотальної брехні, тобто всього того, що складає хребет «радянщини». Тому я впевнений, що «радянщина» цього народу почалася не з часів жовтневого перевороту 1917 року і захоплення влади більшовиками в росії. Корені російської «радянщини», на мою думку, були засіяні ще з ординських часів і послідовно та наполегливо вирощувались впродовж усієї історії московської, а потім і російської держави. А події, що пов'язані з монопольним впливом «всеперемагаючого вчення марксизму», лише посилили цю генетичну сутність російської людини. Ось чому я глибокий песиміст щодо використання «радянщини» з ментальності російського народу.

Зовсім по-іншому постає питання очищення від «радянщини» для українців. «Радянщина» генетично не притаманна нам, бо ми — інший народ, сформований в абсолютно інших, ніж росіяни, умовах: природних, історичних, соціальних тощо. Ми володіємо низкою таких первинних, даних нам від початку формування нашого народу як суспільності, особливостей, які корінним чином відрізняють нас від росіян. Це — і відомий антеїзм на противагу «кочівництву» росіян, і індивідуалізм на відміну від «общинності» московитів, і кордоцентризм, і низка інших важливих яко-

стей, притаманних українській ментальності. Однак, варто пам'ятати, що велика частина українців більше трьох з половиною сотень років існувала в рамках російської держави, а тому зазнала суттєвого впливу російської ментальності, яка насаджувалася нам, як і усім іншим народам величезної імперії. Саме цей факт особливо шкодить українцям зараз, коли ми прагнемо відродити первісну нашу природу. Тому процес очищення українців від «радянщини» повинен включати як звільнення від впливу «всеперемагаючого вчення марксизму», так і подолання наслідків впливу російської «радянщини».

Важливо сказати про ще одну знаковість книги Віктора Андрущенка. Червоною лінією, яка пронизує собою весь сюжет його праці, є висновок про органічний взаємозв'язок розуму з освітою, культурою і вихованням. Автор переконливо доводить, що такий взаємозв'язок ніколи в історії не переривався: злет розуму відбувався завдяки успішності освіти, культури і виховання, а «сон розуму» означав руйнування цивілізованих засад функціонування соціуму, занепад його освітніх і культурних основ. Остання теза змістовно висвітлена на прикладі сучасної росії. Віктор Андрущенко формулює не тільки свої власні думки з цього приводу (с. 13, 15, 16, 31 тощо), але й висловлювання відомих інтелектуалів минулого та сьогодення (Г. Гегель, с. 18, 30; І. Кант, с. 30; Ф. Бекон, с. 51 та ін.). І це не дивно. Бо, незважаючи на те, що, як зазначає сам автор книги, «в основі розуму — людська генетика природи» (с. 16), все ж таки «щоб жити по-людськи, треба навчитись працювати й полюбити працю, освоїти знання, історичний досвід, надбання науки і культури, людської повсякденної практики, настанови батьків, коротше кажучи, пройти горнило освіти і виховання, науки і практики, долучитись до глибокої гуманістичної культури» (с. 15).

Зазначу, що значна частина «Просвітницької одісеї розуму» (чотири розділи) присвячена темі освіти, яка для Віктора Андрущенка є чимось особливим. Вона завжди була тим засобом, за допомогою якого людина піднімалася до висот, робила з себе людину, відточувала свої надані від природи і набуті в процесі соціалізації людські сили. «Освіта, - справедливо пише автор книги, - відкриває людині навколишній світ, допомагає розібратись у хитросплетіннях «істини» і «похибки», «добра» і «зла», «красивого» і «потворного». Вона формує параметри світосприйняття, світобачення, світорозуміння людини, зрощує пріоритети, за якими людина рухається у майбутнє. Неувага до освіти, що нерідко практикувалась в історії тих чи інших народів, веде до виснаження, а далі — до втрати розуму, спричиняла їх блукання у пітьмі, часто зіштовхувала між собою у кровопролитних війнах, доводила до розпаду. І тільки «сонячний промінь» просвітництва відроджував і нарощував розум, дарував людству бачення єдино вірного шляху до виходу із тунелю, надихав на конструктивну працю» (с. 31).

Хочу підкреслити, що особливе ставлення автора книги до феномену освіти мене не дивує, адже сам автор є не просто відомим вченим-філософом. Практично все своє свідоме життя Віктор Петрович віддав освіті. Спочатку як студент філософського факультету, потім як викладач, що пройшов шлях від асистента до професора. Є у біографії Віктора Андрущенка і період, коли він обіймав високі посади Заступника міністра, Першого заступника Міністра освіти і науки України, де практично орга-

нізував підготовку та впровадив у життя Концепцію гуманітарної освіти України. А потім у нього визріла ідея філософії освіти — нового напрямку у структурі філософії як науки. Та її практична реалізація у вигляді Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України — унікальної і єдиної на теренах пострадянського простору наукової установи, головні завдання якої лежать у площині осмислення ролі та значення освіти в сучасному світі. А надалі — посада ректора одного з провідних педагогічних вишів України, яку він обіймає до сьогодні. Кому, як не йому знати, що таке людський розум і як він може бути зрощений освітою, культурою та вихованням! Ось чому я не здивований ні оригінальною назвою книги академіка Андрущенка, ні надзвичайно цікавим її змістом, і навіть стилем та формою створення.

І насамкінець. Я абсолютно переконаний, що рецензована мною книга Віктора Андрущенка — це не просто чергова монографічна праця, яких в його багаторічній науковій діяльності маса. Я думаю, що «Просвітницька Одісея розуму» не один раз ним обдумана і передумана, осмислена і перемислена, врешті вистраждана ним. Знаючи автора більше сорока п'яти років і будучи вдячним долі за те, що більшу частину свого свідомого і творчого життя є його вдячним учнем і колегою, дозволю стверджувати: Віктор Андрущенко йшов до творення цієї книги роками, можливо і протягом усього життя, прискіпливо відточуючи свій розум з метою духовно-світоглядного, інтелектуального та морального самовизначення. І це, можливо, найголовніша знаковість цієї праці автора і особлива її цінність для читача.